

УДК 821.161.2+316.347+81'373.7

**КОРДОЦЕНТРИЗМ ЯК СКЛАДНИК МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ
(НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ПРОЗИ М. МАТІОС)**

Євтушина Т.О., к. філол. н., доцент,
доцент кафедри української філології
і методики навчання фахових дисциплін
*Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»*

У статті досліджено фразеологічні одиниці в аспекті інтерпретації кордоцентризму як невід'ємної ментальної риси українців на матеріалі прози М. Матиос. Визначено, що фразеологізми з компонентом «серце» мають символічне підґрунтя й передають різні стани людини, а саме: психологічні, душевні та фізичні.

Ключові слова: менталітет українців, кордоцентризм, фразеологічна одиниця з компонентом «серце», проза Марії Матиос.

В статье исследованы фразеологические единицы в аспекте интерпретации кордоцентризма как неотъемлемой ментальной черты украинцев на материале произведений М. Матиос. Определено, что фразеологизмы с компонентом «сердце» имеют символическую почву и передают различные состояния человека, а именно: психологические, душевные и физические.

Ключевые слова: менталитет украинцев, кордоцентризм, фразеологическая единица с компонентом «сердце», проза Марии Матиос.

**Yevtushyna T.O. CORDOCENTRISM AS A COMPANY FOR MENALITY OF UKRAINIANS
(ON THE MATERIAL OF FRAZEOLOGICAL UNITS OF M. MATIOS PROS)**

The article notes that the generally accepted view of the anthropocentricity of a language is confirmed by the presence of a person at a phraseological level. It is noted that the anthropocentricity of phraseological nominations is provided for in the ability to preserve a significant amount of information, with the help of which it is possible to construct a holistic national-cultural worldview of a nation. It was emphasized that the process of understanding and analyzing the phraseological composition of the language is the path to understanding the mentality of the people, their ideas about the world. It is noted that cordocentrism is an integral feature of the mentality of Ukrainians.

It is established that in the phraseological arsenal of the works of M. Matios are presented intellectual, strong-willed, moral, emotional traits of the individual. It has been asserted that the dominant features of the mentality of the Hutsuls and Bukovina people of the late XIX - early XX centuries are the spiritual and emotional, sensual beginnings that prevail over the rational. On this basis, the phraseological units are investigated in the aspect of the interpretation of cordocentrism as an integral mental feature of the Ukrainians on the material of M. Matios' prose.

Phraseological units with the heart component selected from works of the writer were conventionally divided into two groups according to the criterion of experience modality: phraseological units expressing positive feelings and phraseological units reflecting negative feelings. It is noted that phraseological units dominate with the value of emotional experiences of negative modality, which determines the ability for emotional empathy, a high level of physical and mental reaction of Ukrainians to negative external stimuli of not only physical but also moral character.

It is revealed that the phraseological units with the heart component in the works of art of the writer have a symbolic basis and convey the psychological, mental and physical states of Hutsuls and Bukovina from the late XIX - early XX centuries. The heart in the structure of phraseological units is a symbol of the inner mental world of a person, a place where his emotions are localized.

Key words: mentality of Ukrainians, cordocentrism, phraseological unit with part "heart", prose by Maria Matios.

У контексті розвитку лінгвістичної парадигми третього тисячоліття пріоритетними є антропоцентричні тенденції, спрямовані на вивчення мови з урахуванням мовної особистості, оскільки, за постулатом В. фон Гумбольдта, «людина думає, почуває й живе тільки в мові» [3, с. 378]. Загально-визнана думка про наскрізну антропоцентричність мови підтверджена присутністю людини на фразеологічному рівні.

На нашу думку, антропоцентричність фразеологічних номінацій полягає в здатно-

сті зберігати значний обсяг інформації, за допомогою якої можна сконструювати цілісний національно-культурний світогляд нації.

Процес розуміння й аналізу фразеологічного складу мови – це шлях до пізнання менталітету народу, його уявлень про світ. Тому в лінгвістиці початку ХХІ століття нагальною є потреба дослідити психокогнітивний аспект фразеології (О. Селіванова); потрактувати фразеологічні одиниці з позицій етнокультури та лінгвокраїнознавства (Н. Бабиц, В. Білоноженко, І. Голубов-

ська, В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Лавер, О. Левченко, Р. Міняйло, М. Олійник, Н. Романюк, О. Селіванова, Г. Ступінська, Г. Удовиченко, В. Ужченко); вивчити фразеологізми як репрезентанти національного менталітету й джерела народознавства (О. Майборода, О. Назаренко) тощо.

Фразеологічні одиниці (далі – ФО) – явище самобутнє та специфічне. Вони не так описують навколишній світ, як інтерпретують його, виражаючи суб'єктивне, емоційне ставлення носія мови до дійсності [1, с. 88].

Фразеологічне відтворення кордоцентризму транслює особливості образного світосприйняття етносу та його мовного кодування, яке закорінене в національному менталітеті.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що феномен фразеологічних одиниць, в образній основі яких відбиваються характерологічні риси світобачення, які виступають складником поняття «менталітет» [11], в українській сучасній прозі ще недостатньо вивчений. Тому мета статті – проаналізувати фразеологічну інтерпретацію кордоцентризму як складника менталітету українців на матеріалі прози Марії Матіос. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: систематизуючи доробок учених, які присвятили свою увагу проблемам українського менталітету, вивчити особливості українського національного характеру; схарактеризувати вияви ментальної специфіки людини на матеріалі фразеологізмів як лінгвістичних маркерів художніх творів М. Матіос; дослідити відтворення кордоцентризму як складника менталітету українців на матеріалі фразеологічних одиниць прози М. Матіос.

Незважаючи на те, що творчості Марії Матіос приділено увагу в літературознавчих працях Я. Голобородька, Т. Гундорової, Т. Ткаченко, Р. Харчук та ін., у мовознавчих розвідках Н. Бербер, Т. Беляєвої, А. Вегеш, Ю. Вороніної, Т. Євтушиної, Л. Марчук, І. Тимченко, Н. Шарманової й ін. сьогодні доречно вивчати фразеологічне відтворення рис менталітету, (зокрема кордоцентризму) українців у прозі письменниці. Важливим також є той факт, що, «розвиваючись у річищі загальнокультурних процесів, які загально обмежують позанормативні включення в мовне тло художніх творів, західноукраїнська літературна практика нашого часу має своє мовностильове обличчя, відмінні ознаки й риси саме в мовному вимірі» [5, с. 19], зокрема фразеологічному.

Зауважимо, що в україністиці вивчення національного менталітету розпочате в XIX столітті працями М. Костомарова, І. Не-

чуя-Левицького. Продовжили ці дослідження Д. Чижевський, О. Кульчицький, В. Русанівський, М. Холодний та інші.

Менталітет – це характер народу, який відображений не лише в мові, а й у літературі, релігії, духовному житті нації [2, с. 370]. За В. фон Гумбольдтом, характер нації позначається на характері мови, що демонструє «об'єднану духовну енергію народу» і втілює в собі своєрідність цілого народу; мова виражає бачення світу, а не просто відображає ідеї народу [2, с. 348–349].

Значний вплив на формування менталітету конкретної спільноти має «фактор регіоналізації, який заздалегідь визначає стиль мислення, емоції, повсякденні вербальні та реальні реакції індивідів і який здатний значно стримати чи нейтралізувати вплив інших факторів» [12].

Термін «менталітет» ми розуміємо як глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості; сукупність установок, нахилів індивіда чи соціальної групи мислити, відчувати та сприймати світ певним чином (М. Коломієць, Л. Молодова, О. Назаренко).

Невід'ємним структурним компонентом менталітету українців є кордоцентризм. Фундатори українського кордоцентризму Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, Т. Шевченко й П. Куліш обґрунтовували його як ідею першості духу в цілісній людській-особистості.

Доречно, на нашу думку, прислухатися до узагальнень про кордоцентризм Г. Сковороди: «Істиною людини є серце в людині, глибоке ж серце – одному лише Богу досяжне, як думок наших безодня, просто сказати – душа, тобто «суттєва істота», «сила», поза якою «ми є мертва тінь». Г. Сковорода ототожнює «серце» з душею, філософ спирається на Біблію, де серце означає душу й дух, шлях до вищої істини, «вище серце», завдяки якому встановлюється таємний гармонійний зв'язок між речами, «мікрокосмом» і «макрокосмом» [7, с. 697].

Під час дослідження з'ясовано, що у фразеологічному доробку художніх творів М. Матіос представлені інтелектуальні, вольові, моральні, емоційні риси характеру індивіда. Домінантними особливостями менталітету гуцулів і буковинців кінця XIX – початку XX століття є духовне й емоційне, чуттєве начало, яке переважає над раціональним [4].

Фразеологізми в прозі письменниці виступають не самочинно, а крізь призму авторського художньо-образного світобачення: М. Матіос глибоко пізнала й філософськи осмислила психологію своїх краян, їхній спосіб життя, світобачення, традиції, культуру. Письменниця зображує

події здебільшого через призму чуття й серця героїв.

Природно, що численні ФО художніх творів Марії Матіос («Солодка Даруся», «Майже ніколи не навпаки» та «Черевички Божої Матері») згруповані навколо соматизму *серце* як виразника внутрішнього стану персонажів. Етнопсихологи називають це «кордоцентричністю українського народного духу, що випливає з риси національного характеру – переваги емоцій і почуттів над інтелектом і волею» [13, с. 92].

Зауважимо, що *серце* у структурі ФО прози М. Матіос символізує Божий, творчий первень, те найсвятіше й найсокровенніше, що є в людині. Воно – символ духовності та внутрішнього світу людини. Серцем людина осягає й любить Бога, світ, інших людей [6, с. 279].

Виокремлені з художніх творів письменниці ФО з компонентом *серце* можна умовно поділити на дві групи за критерієм модальності переживання: ФО, що виражають позитивні відчуття, і ФО, що відображають негативні відчуття. Переважають ФО зі значенням емоційних переживань негативної модальності, що визначає здатність до емоційного співпереживання, високий рівень фізичної та психічної реакції українців на негативні зовнішні подразники не лише фізичного, а й морального характеру.

Своєрідність семантики ФО з компонентом *серце* запрограмована на структурному рівні, що визначає сприйняття українським етносом *серця* як активного творця емоційної дії, характер якої зумовлює семантика дієслова: «*А він тоді зм'якнув серцем від жалісливого флинькання своєї одиначки*» [8, с. 87]; «*А тато, певно, таки мав серце на неї*» [10, с. 37]. Цитований матеріал переконує, що *серце* – це немов своєрідний барометр переживань людини, змін у її душі, викликаних зовнішніми й внутрішніми факторами: «*І тепер йому здавалося, що то було легше – відчуті миттєву смерть, аніж носити в серці цю зненацька муку, що забрала і сон, і спокій, і охоту до самого життя*» [9, с. 147] (пор.: *муки серця* – «тяжкі страждання, переживання, пов'язані переважно з чимось особистим» [14, с. 512]). В емоційному світі буковинців і гуцулів панує не холодний раціональний розрахунок «голови», а жагучий поклик «серця».

Зміст емоції такої негативної модальності, як хвилювання, М. Матіос позначає гіперболічно: «*Серце їй вилітає з грудей, але Петруня притискає його лівою рукою, а тоді зверху накриває ще й правою*» [8, с. 106] (пор.: *серце як не вискочить з грудей* – «хто-небудь раптом відчув сильне хвилювання або переляк» [14, с. 797]).

Крім того, хвилювання гуцули й буковинці аналогізують із рухом крові одночасно в голові та серці: «*бухає кров у скроні та в серце*» [8, с. 131] (пор.: *кров бухає в голову* – «хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження» [14, с. 399]).

Емоційний стан передчуття як компонента хвилювання у свідомості українців асоціюється лише з діяльністю серця, його інтуїцією: «*Не так знала, як чула серцем*» [8, с. 11]; «– *Чує моє серце, Іване, що тобі треба йти звідси...*» [9, с. 77]; «*Ой, чує моє серце, це нам так не минеться*» [9, с. 117] (пор.: *серце чує* – «хто-небудь передбачає щось, підсвідомо здогадується про що-небудь» [14, с. 797]).

У новелах саги М. Матіос «Майже ніколи не навпаки», в основі якої – естакада психологічних візерунків із родинно-побутових колізій селянського життя, також зафіксовано актуалізацію страждання, тривоги у ФО з компонентом *серце*: «*Серце йому зараз рвалося, немов ота попечена свинським їдлом тонка кишка в Стринадових руках, яку різник щойно викинув у помийне відро*» [8, с. 81] (пор.: *рвати серце* – 1) викликати страждання, душевний біль; завдати мук» [14, с. 732]). Ці переживання сприйнято як самовільну руйнацію. Як наголошує Р. Харчук, «письменниця завжди шукає гостру інтригу, надає перевагу емоційному надміру, різко протиставляючи добро й зло, <...> пише про межові стани ефектно, але не ефективно» [15, с. 70–71].

У повісті «Черевички Божої Матері» зафіксовані ФО з компонентом *серце* на позначення емоційного стану страждання, муки. Значення таких ФО акцентує інтенсивний вияв хвилювання й актуалізує сему «моральний біль». Відчуття муки, страждання в психоментальному просторі буковинців аналогізовані з відчуттям фізичного болю, що різниться за характером і тривалістю («*Серце дрижить їй у грудях*» [10, с. 118]), зі зменшенням об'єму *серця* («*У Іванки стиснулося серце від кривавого виду Якова Капетутера*» [10, с. 178]).

Ці переживання українці сприймають також як зрушення з місця *серця*, швидке вилучення його з тіла: «*...Іванка <...> зіщулюється, стискається равликом, намагаючись не слухати, як пташкою вилітає з грудей її маленьке сердечко*» [10, с. 37] (пор.: *серце ледь не вискочить із грудей* – «хто-небудь раптом відчув сильне хвилювання або переляк») [14, с. 797]; «*Шум вітру в кронах чи поодинокий змах крил сполоханого птаха над головою знову пукає галопом її перелякане серденько – і дитина хіба лише не плаче, притулившись чолом до бука коло роздоріжжя*» [10, с. 39]

(пор.: *роздирати серце на шматки* – «здавати кому-небудь душевного болю, переживань») [10, с. 748]. Відчуття занепокоєння, як доводять розглянуті вище речення, асоційовані у свідомості буковинців і гуцулів із певним видом діяльності *серця*.

Дієслівні супровідники соматизму серце вказують, крім того, на різний за інтенсивністю стукіт («*Іванка відчула, як швидко, несамовито забилося в ній серце*» [10, с. 122]) і співвідносять сприйняття тривоги зі збоєм ритму, дії життєво важливого органу («*Іванка чує, що в неї зупиняється серце: красний комісар назвав її діда Івана!*» [10, с. 149]).

У кількох реченнях саги «*Майже ніколи не навпаки*» реєструємо ФО з компонентом *серце*, які позначають внутрішній стан радості, полегшення: «*А він тоді зм'якнув серцем від жалісливого флинькання своєї одиначки*» [8, с. 87] (пор.: *розм'якшувати серце* – «викликати в кого-небудь почуття доброти, лагідності; розчулювати когось» [14, с. 120]). Такі фразеологізми зберігають мовну символіку української свідомості, особливості національного характеру, культуру, звичаї й транслюють ці знання наступним поколінням.

Отже, невід'ємною рисою менталітету українців є кордоцентризм. У цьому допомагає переконалися фразеологічний доробок прози Марії Матіос. Фразеологізми з компонентом *серце* в художніх творах письменниці мають символічне підґрунтя й передають психологічні, душевні та фізичні стани гуцулів і буковинців кінця XIX – початку XX століття. Серце у структурі ФО є символом внутрішнього психічного світу людини, місцем локалізації її емоцій.

У подальшому перспективним є дослідження фразеологічного відтворення ментальної діяльності людини в ідіостилі Марії Матіос.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голубовська І. Етнічні особливості мовних картин світу. К., 2004.
2. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию. М.: ОАО ИГ Прогресс, 2000. 400 с.
3. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры. М., 1985.
4. Євтушина Т. Фразеологізми як репрезентанти ментальної діяльності людини у мовній картині світу Марії Матіос. Лінгвістичні студії: збірник наукових праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2010. Вип. 21. С. 106–110.
5. Кононенко В. Мовостиль західноукраїнських письменників: регіональний аспект. Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника: збірник наукових праць: філологія. Івано-Франківськ, 2008. Вип. 19–20. С. 21–26.
6. Кононенко В. Рідне слово. К.: Богдан, 2002. 303 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. К., 1997.
8. Матіос М. *Майже ніколи не навпаки*. Львів: ЛА Піраміда, 2007. 176 с.
9. Матіос М. *Солодка Даруся*. Львів: ЛА Піраміда, 2007. 188 с.
10. Матіос М. *Черевички Божої Матері: вирвана сторінка з буковинської саги: Повесть*. Львів: ЛА Піраміда, 2013. 208 с.
11. Назаренко О. Українська фразеологія як вираження національного менталітету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2001. 18 с.
12. Побочий І. Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/.../91-07.pdf>.
13. Старовойт І. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. Київ – Тернопіль: ТАНГ, 1997. 253 с.
14. Фразеологічний словник української мови / Укл.: В. Білоноженко та ін. К.: Наукова думка, 1999. 984 с.
15. Харчук Р. *Сучасна українська проза: постмодерний період*. К.: Академія, 2008. 248 с.